

Недељко Богдановић, **Етно-културолошке теме**. — Етно-културолошка радионица — Сврљиг. Прилози. Културна историја Сврљига, свеска 1, Сврљиг 2002, стр. 123.

У познатој и признатој Етно-културолошкој радионици Сврљига, као прилог Културној историји Сврљига, објављене су *Етно-културолошке теме* Недељка Богдановића, угледног српског лингвисте, редовног професора и аутора двадесетак књига из лингвистике и књижевности. Књигу на коју скрећемо пажњу читалаца чини десет прилога, од којих је осам раније публиковано (пет у сврљишком Етно-културолошком зборнику, као реферати са скупова организованих у оквиру Радионице). Два прилога (*Име и надимена; Називи заветних дрвета*) објављују се први пут.

У десет прилога сабраних у целину, иначе разнородним по садржају, доминира међуљудска комуникација, при чему централно место држи именовање у више сегмената људске делатности. У зналачки презентираној етно-културолошкој грађи прикупљеној углавном у сврљишком крају испоштвана је изворност народног израза, а тиме уједно од заборава отргнуте многе језичке особености, сачуване у клишетираним фразама и маркацијама старих обичаја и навика. Колико је срећна околност што је богата етнографска грађа прошла кроз руке данас најкомпетентнијег истраживача говора призренско-тимочке дијалекатске зоне показаће овлашан поглед на прилоге уоквирене корицама ове књиге.

У раду *Поздрав и њозив* описују се околности поздрављања и обраћања у говору Бучума, ауторовог родног села. Прилог доноси лексику и фраземе које пластично илуструју чврсто устаљени систем поздрављања приликом сусрета, ток разговора, његов завршетак. Поздрав, формула почетка и краја људске комуникације, спада у инвентар озбиљних социјалних дужности, чији се постулати морају поштовати. У супротном долази до санкције околине, све у зависности од степена огрешења о неписана правила понашања припадника једне

патријархалне средине. Аутор је успешно испунио преузету обавезу да у родном селу: а) региструје све клишетиране вербалне јединице које спадају у фразеологију поздрава; б) сазна и опише прилике у којима поздрав функционише и ограничења у том функционисању. Интересантно је да се поново враћају неке старије форме у чину поздрава као, како аутор примећује, „контрагест времену које је дотичне облике, као израз идејног схватања било потиснуло“. Поздрав типа *Добар дан* поново уступа простор ранијем *Помози бог* и сл. У поздраву је кондензована жеља за добробит саговорника и нада да ће Бог помоћи да се жељено и оствари. Аутор подсећа и на околности од којих зависи тон поздрава (од самих прилика у којима се одвија, преко степена познанства саговорника до блискости у годинама оних који се поздрављају). Нису заобиђена ни ограничења у поздрављању: не поздрављају се завађени, као ни они који иду на гробље или се отуда враћају, затим при честим сусретима у току дана и сл. У народу су јасно разграничена обраћања заменицом и обраћања именом, „на име“, где су се, такође, десиле крупне промене након Другог светског рата. Устаљене форме поздрава (и отпоздрава) сачувале су и неке језичке архаизме: у поздрављању је, на пример, *ѿмози Бог*, док је у свакодневном говору *ѿмогни* и сл.

Наслов *Име и надимена* доноси леп прилог о именима и пракси именовања и преименовања у сврљишком крају, где је до недавно давање имена било у искључивој надлежности кума. Ако се то, *кршћено* име из неких разлога не допада укућанима, дете добија секундарно име, које се у сврљишком крају зове *надиме*, „а надимена обухватају: *друго име, име ѿ милости, надимак* или *назив*“. Право, прво име добија се крштењем у цркви, име по милости (хипокористик) добија се и носи у практично ограниченим, породичним и/или генерацијским круговима, док *надимак* или *назив* подразумевају ружење, до којег обично долази „по некој заслуги“ „или у условима поремећеног међуљудског односа, када се промоцијом мана (карактерних или телесних) жели напакостити“. И у стварању именослова сврљишкога краја, а тако је и у другим српским регионима, значајног удела имају народна веровања, обичаји и празноверице.

У апстрактну текста *Хлеб и с хлебом* аутор обавештава да он доноси „прегршт лексике, фразема и казивања о хлебу у сврљишком крају“. Хлеб, највећи дар природе и награда од Бога, који се лако не заслужују, светиња је која се поштује и пази да се о њу не огреши. Српски дијалекатски лексички фонд уопште обогаћен је мноштвом речи везаних за однос према овоме предуслову људске егзистенције. Тако је, разуме се, и у Сврљигу, где десетине и стотине изрека, снагом догматског аксиома, регулишу понашање човека у додиру са темом *хлеб*. Лексички

фонд употпуњују обичаји везани за почетак сетве, жетве, мешење хлеба и сл. И због тога лепог односа према најважнијем прехранбеном артиклу аутор је, по сопственом признању, пописао речи којима се хлеб у његовом завичају назива и дао делимичан опис њиховог значења. Из Богдановићевог пера источен је један од најлепших текстова о томе насушном артиклу, ода челнику човековог јеловника од пећинских до наших дана. Те досад незабележене руковети везане за тему *хлеб* сведоче и о истанчаном смислу за лепо сврљишког човека. Тамо *леб*, *лебац*, *лейче* може бити *ишеничан*, *ржсен*, *момурзан*, *овсеник* (последњи се меси за стоку), док, према особинама, хлеб је: *гњешав*, *гњецав*, *гњеждав*, *клејав*, *и́ресан*, *ћисал*, *сиров*, *насирован*, *намеќњичав*, *нарујничав*, *и́ри-и́рљен*, *зинул*, *извраскал се*, *ождребил се*, *зайарен*, *и́ројушил*, *и́овришиџал*, *озебал*, *и́осмеиен*, *истишиџал се*, *и́одмокрил се*, *на сваљци*, *на шујће*, *шујкав* и сл., или, пак: *мек ко и́ујава*, *убав ко за и́ред сџаројћу*, *ко да је на месечину и́ечен*, *и́врд ко близница* и сл. Делови хлеба, комади, такође имају своја посебна имена: *кориџка*, *и́уџак*, *комаџи*, *комаџиле*, *комаџиенце*, *комаџињк*, *и́арченце*, *рибиџа*, *усклиџичиџ*, *ускрајак*, *руб*, *урубњак*, *залог*, *нарвак*, *аи́ољак*, *дробењ*, *и́рошина* итд. У сврљишком крају се пеку и обредни хлебови и сви, разуме се, имају своје име: *чесница*, *овчарница*, *бачва* ... *ковржањак*, *кравај*, *и́овојница*, *крсник*, *и́оскуриџе* итд. Читалац је напросто засут сноповима речи, термина који дочаравају све фазе припремања хлеба, његове врсте, својства, обредне функције, прибор за његово припремање... Хлебом се благосиља, али и куње, хлеб је у саставу најтежих псовки. Ту су многе изреке и поуке, од којих се не сме заобићи историјско наслеђе преточено у израз *Леб је и́обедник!* — упозорење да рат добија она страна која се не суочава са глађу.

„И у говорима Сврљига ... постоји општа лексика која се односи на све што се оплођава (човек, животиње, биљке), али и посебна, која се односи на поједине врсте живих бића, уз могућа преплитања с емотивном конотацијом или без ње“, пише Богдановић у апстрактној прилози *Лексика и́лођења*. Дат је сумаран преглед лексике која обухвата плођење животиња, човека и биљака, разуме се оних које су у свакодневном видокругу човека тога поднебља. Из практичних разлога аутор наведену лексику разврстава на три тематске целине: А. лексика оплодње; Б. лексика стања гравидитета; В. лексика млађења. Интересантна је лексика плођења биљака, која поред преплитања са речима везаним за људе и животиње, има и својих занимљивих специфичности. *Семка* (семе) има *јайку* и *клиџу* или *каљџ*. Негде жито бокори, а у сврљишком крају *чейшали*, или: *раси́ољује се*. Зачетак рода исказује се речју *заврзује*, или: *и́раји заврзак*, *зачиња се*. У лексички плођења у овом делу Србије доминирају речи словенске и општесрп-

ске провенијенције, уз присуство термина несловенског порекла (*шипроји, шипрка, койиле* и сл.).

У језгровито писаном прилогу *Лексика грађења* доноси се попис лексике народног неимарства југоисточне и источне Србије с усредсређењем на сеоску кућу дрвене конструкције. Основу прикупљене грађе чине подаци прибележени у родном Бучуму. Дунђери су самоуки градитељи. Повлачењем дунђерства пред налетима цивилизације и нових типова мајстора и архитектуре долази до померања у семантици многих некадашњих термина из области *дунђерлука*. Данас је, примера ради, *дунђер* — човек мање стручне вредности. У врло информативном, по обиму кратком, прилогу проф. Богдановић лексику грађења разврстава по следећим целинама: Зграде у оквиру сеоског домаћинства (*зграда, зграца, граца, зграцевине, бина* „здање, грађевина“, *левина, стиасина, казаница, њлевња, њовајџа/џојџа, кочина, стџрач* „зграда за пса“ итд.); Зграде у оквиру сточарског станишта (*колиба, кошара*); Зграде у пољу (*џивница, кошара, колиба*); Тип куће према облику (*џриземна, на два боја...*, *на лакајџ, на уламу...*, *кајруљ, на једну воду*, итд.); Тип куће према начину израде (*џлејшара, бондручара, кованица, зидана: џиглара, џуглара*); Делови куће (*џодрум, земник, зевник, зевњџца, џош(ка), маџја, чандиџа, окајџница, џерде, џилер, џарка, далај, комин, џжа, дивана* „трем“ итд.); Ознака страна (*челна, сучелна, дузна, у лице*); Општи називи материјала (*џаџиџа, гора, шиба, џугла, џиреч* итд.); Дрвени елементи у конструкцији куће (*зреда, џемељача, џујриџа, смок, дирек, мерџек, џошник, џојанџа, бундрук, џојџлојџача, јанегач, џоклојџача, џавањача, џој, џодрожњача, џенарка, џалџа, расџињач, рагасџов, черчива, ваљак, куџиџа, кајруљ* итд.); Речи за ознаку елемената за спајање делова дрвене конструкције (*кулак, кушак, уџерџи, џрековка, ексер: џелиџанаџ, џејџиџа, осмиџа, мерџечџи; кајла* итд.); Алати (*џуниџа, чук, чукала, бичџиџа, шаран, џривоњ, сеџирче, џшемаџ, воџиџа, чај, блаџарка, џарга, џрагач, магарџи, џесер, џусџиџа* итд.); Обрада материјала (*длбење, украјање* итд.); Радионице за припрему материјала (*стиругара, резара* — новије); Речи за градњу куће (кућа се у сврљишком крају *џрајџ/џрави*, темељ се *удара*, дувар се *џодиза*, кров се *џура*; код мењања крова *џокривка се стиура*, тј. кров се *раскрива* итд., итд.). Аутор примећује да је сврљишка лексика грађевинарства вишеслојна, и то како по пореклу тако и по функцији и по времену усвајања, а на основу свега тога и по именовању. Богато лично искуство и искуство многих претходника и савременика залеже у темеље Богдановићевог исправног суда „да реалије једнога времена треба описивати терминологијом тога времена“. Свако осавремењавање у тој бразди уистину прети дезинформацијом, и аутор с правом истиче да се описом чињеница једне

сеоске културе терминима струке и модерне науке, најблаже речено, „лексика једнога краја, или једнога заната ... обездушјује, лишава реалног тла (историје и простора)“. Читалац се мора придружити проф. Богановићу у ламентирању због нехајног односа нације према укупном наслеђу, а и сагласити се са ауторовим судом да од свих наслеђа културно понајмање уважавамо. Језик је тај који чува успомену на реалије које смо махом већ збрисали са лица земље. Прикупљањем лексике из области народне материјалне и духовне културе чувају се, а у неким случајевима и васпостављају, националне културолошке тапије. Изузетно богат и драгоцен прилог аутор завршава речима: „Мора се и шире и више од оног што смо досад чинили.“ А читалац се пита: где би нам био крај да су и други позвани на том пољу чинили колико је чинио (и чини) Недељко Богдановић?

У сврљишком региону, као и другде, сан има симболичку функцију. Разлози рационалне или ирационалне природе доводе сан у везу са оним што му је претходило или са оним, знатно ређе, што ће доћи. Сан се често своди на пројекцију жеља онога који сања, у њему се дешава оно што се у стварности очекује, па било оно добро или лоше, жељено или нежељено. И природа, човеково непосредно окружење, често се огледа у сновима. Можда највише симболике има управо у сањању природе и природних појава.

Грађу за тему *Природа у сновима* аутор је прикупио по посебном упитнику који је за ту прилику саставио. Према веровању сврљишког човека из народа: добро је сањарити ведро небо, мутну воду, месечину; румено небо на истоку доноси добар глас; сунце улази у облак — лоше вести; сунце излази из облака — лепе вести; птица у прелету преко неба — глас; јастреб у сну — смрт; снег који пада — смрт; пун месец — испуњење неке жеље; „уједен месец“ — мања штета; пуно звезда — добро (весело) друштво; једна звезда — мало друштво; киша и вода уопште — сузе; ветар и ватра предсказују неповолне догађаје; земља (бразда) која се руши или копа значи смрт; поглед у бунар — вест о смрти итд.

Први пут објављени рад *Називи заветних дрвећа* говори „о мотивацији за називе заветних дрвета у југоисточној Србији“. У зависности од мотивације именовања обредно дрво се зове *зайис*, *йоййис*, *оброк*, *миро*, *йисано дрво*, *убаво дрво*, *врйено дрво*, *завейувано дрво* и сл. Прецизнија географија наведених и њима сличних назива заветних дрвета несумњиво би открила, између осталог, и разне „друге културолошке аспекте коегзистенције паганских и хришћанских елемената у традицијској култури Срба“.

Прилог *Веровања и њразноверице у вези са данима у недељи* показује да и у сврљишком крају верују да постоје: а) дани добри „за

послове који значе почетак живота или зачетак плода (понедељак, четвртак)“; б) мртвачки дани (уторак, субота), када не треба обављати послове везане за сетву, оплодњу и сл.; в) дани посебно „важни за живот и напредак стоке (среда, петак)“. За огрешење о устаљени ред понашања, утемељен, између осталог, и на веровањима овога типа, следи казна, назадак у пословима обављеним или започетим у *погрешне, забрањене дане*.

Рад *Народна реч као здравствена информација* доноси прегршт речи и израза којима народ „описује“ здравствено стање тела и душе, као и болести. У сврљишком крају се, на пример, неке болести *добију*, друге *ударе*, треће *најадну* (*сјојадну*), а неке *уваће* (ватра, огњица). Дејство болести се локализује изразима типа *иштури* му у главу; *ишиши* ми испод ребра; *зашајило* ми груди; све ме *сироши* (све је малаксало) и сл. Устаљеним изразима сврљишки човек врло сликовито „описује манифестације и осећаје у вези са неким процесима организма у току болести“. Тако, примера ради, чир *бере*; рана *јројљусне* па се *засуши*; бол може да *устирине*; рана може да се *уреди*, *подљути* и сл. Човек осећа *горуво*, *горушицу*, а ране око уста су *мрсничине*. Човек у околини Сврљига може да буде *наболњичав*, *недъгав*, *мрледан*, *ишчамрел*, *вети* у лице, *ојал* у снагу, може да је *окривел*, *осакашел*, *ошкобавел*, *појмолел*, *огрозел*, да је *алијав*, *неваљашан*, али, срећом, може и да се *поврне*. У сврљишком крају *озледа* се односи на површинско ткиво, *повреда* на проблеме у вези са удовима, док се *вређање* односи на позлеђивање постојеће ране. Вишевековно народно искуство у вези са болестима и лечењем наталожено је у богатом лексичком благу, које не би требало да потцењује, по ауторовом мишљењу, ни савремена медицина. Богдановић анимира позване да ублаже садашњу слику у вези са испитаношћу лексике народне медицине, која „није још систематски покупљена и обрађена ни у једном пункту наше националне и језичке територије“.

Богдановићеве *Етно-културолошке теме* заокружују *Црнојравски демони*, прилог који говори „о веровању у постојање демона који пребивају у свакој биљци, ствари и појави, и позивају се када ту ствар треба заштитити“. Рад је настао на основу сазнања до којих је аутор дошао прелиставајући изузетно богату и узбучену збирку (преко 33.000 листића) народних речи, збирку прикупљену за Речник црно-травске Калне, чијем су се прерастању у рукопис и књигу испречиле преране смрти њеног сакупљача (Стојан Глигоријевић из Црне Траве) и приређивача (др Вилотије Вукадиновић). У богатој збирци дијалекатске лексике Богдановић је нашао мноштво плуралских облика са завршетком на *-ци*, „што имплицира постојање нечег деминутивног“. Неуморни сакупљач, ентузијаста без и најминималније филолошке спреме,

уз ликове типа *рџици* (< рт), *срнци* (< срна), *семци* (< семе) и сл. записао је да су то „назива за демоне, богове и болести“. Велика карто-тека садржи потврде „назива за демоне“ за речи којима се означавају: а) људи и људска осећања: *черци* (< черка), *чичци* (< чича), *џајци* (< тата) и сл.; б) животиње: *рџици* (< (х)рт), *срнци* (< срна); в) биље: *џравци* (< трава), *џрнци* (< трн), *шаварци* (< шавар) итд.; г) предмети, појаве: *семци* (< семе), *совељци* (< совељка), *џестенци* (< тесто), *четци* (< четка), *шерџици* (< шерпа), *шилци* (шило) итд.; д) именице непознатог порекла: *уљци*, *џабарци*, *џасци*, *џајци*, *џрлежци*, *џуџуњци* и сл. Богдановић јасно дефинише „комуникативну ситуацију употребе“ израза типа „Чичци те убили, камо ти га чича“; „џинци те убили, па овде нема никакви џинови“; „Срнци те убили, па куде видиш срну!“; „Трнци ви трнили (= убадали)“; „Семци те убили, куде да ти најдем семће“ итд. „Они долазе као одговор на какво питање које се односи на појам од кога се изводи назив за оно што записивач назива 'демони, богови, болест'“. Црнотравска лексичка грађа доноси следеће типове одговора: клетву (демони обично појачавају одбрану); прекор (случајеви лакше иритације); приговор (за лоше урађен посао и сл.). Аутор примећује да се назив демона обично изводи од основе одговарајуће именице, да су називи демона увек у множини са наглашеним финалним и (*шилци* итд.). Богдановић је свакако на правом путу када у називима црнотравских демона види „велику старину“ будући да они чувају значења којих у говору Црнотраваца изван наведенога контекста одавно нема.

Књига чији смо садржај овлашно представили показује пут којим се један интелектуалац одужује роду, струци и завичају. Свој осврт на Богдановићеву књигу (а он је досад објавио више од 40 и прилога „с различитом тематиком о Сврљигу и Сврљижанима“) завршићу у тону којим је и аутор експлицитно завршавао већину овде помињаних текстова. Он их је, наиме, схватао као прилог компаративним испитивањима и као подстицај за даља, продубљенија истраживања на испитиваном терену и сличан поступак у другим областима српског језичког простора. Надамо се да нећемо дуго чекати на Богдановићев дијалекатски речник сврљишког краја, за који садржај књиге коју топло препоручујемо читаоцима Јужнословенског филолога пружа солидну основу.

Београд

Слободан Реметић